

Левківський М.В. Велика Волинь у її історичній ретроспективі // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 8-36.

Розділ 1. ВЕЛИКА ВОЛИНЬ У ЇЇ ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

1.1. Соціокультурний розвиток Великої Волині

(XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Загальновідомо, що матеріали архівів України є одним із найважливіших джерел для вивчення історичних засад педагогічного краєзнавства. Переважна більшість документів щодо становлення і розвитку освіти на Волині знаходиться у Державному архіві Житомирської області, Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Державному архіві Волинської області (м. Луцьк), Державному архіві Рівненської області, Державному архіві Тернопільської області, Кременецькому міському архіві (Тернопільська область) та залі рукописів Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського. Тому аналізу підлягали, насамперед, цих архівів.

Вагоме місце для вивчення становлення і розвитку діяльності навчальних освітніх установ на Волині мають документи Державного архіву Житомирської області. Переважна більшість фактичного матеріалу з даної проблеми знаходиться у фондах 1; 70; 220.

Значна кількість матеріалу з історії діяльності церковнопарафіяльних попечительств, лікарень, богоділень та церковнопарафіяльних бібліотек, а також про відкриття церковних братств знаходиться у фонді 1 (Волинська духовна консисторія, частково у фонді 70, опис 1 (Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії).

У дослідженні опрацьовано й проаналізовано значну кількість документів фонду 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), де зберігаються документи 1796-1916 рр., що містять

накази Сенату, циркуляри Міністерства внутрішніх справ і генерал-губернатора Південно-Західного краю, статuti громадських товариств та їх реєстр, звіти про діяльність закладів цензури на Правобережній Україні, звіти цареві про економічний, політичний стан Волинської губернії й освітніх закладів. У описах цього фонду міститься чимала кількість документів і матеріалів, які введені до наукового обігу вперше.

У фонді 85 (опис 1) міститься чимала кількість матеріалів про становлення і розвиток освіти, відкриття Волинської фельдшерської школи, умови її функціонування, статистичні звіти дирекції школи, листування дирекції з посадовими особами, постанови Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, документи, які висвітлюють стан навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що проблема історії освіти, історії становлення школи в Україні були предметом вивчення сучасних дослідників у цій царині (Н. Абашкіна, Л. Березівська, Н. Дичек, І. Зайченко, В. Кравець, Н. Побірченко, Т. Завгородня, Т. Золотухіна, М. Левківський, А. Сбруєва, М. Сметанський, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, О. Любар, М. Чепель та ін.). Тому дане дослідження ґрунтується на теоретико-методологічних засадах у площині пошуків зазначених авторів. При цьому, насамперед, ми намагалися реалізувати принципи: соціокультурний, логіко-генетичний, історичний, а також дотримувалися культурологічного, регіонального, особистісно-орієнтованого та системного підходів.

Освітні процеси на Волині частково висвітлювалися у роботах О. Борейка, Н. Бовсунівської, О. Буравського, Т. Джаман, Л. Єршової, М. Жилюка, О. Іващенко, О. Карася, Л. Клос, С. Коляденко, Л. Новаківської, В. Омельчука, Ю. Поліщука, Н. Рудницької, Н. Сейко, І. Ярмошика та ін. Також окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслено у працях Г. Бухало, В. Єршова, М. Костриці, Г. Мокрицького, Л. Монастирецького, О. Пультера, Г. Черняхівського та ін.

Для ґрунтового аналізу освіти у ХІХ –30-х роках ХХ ст. на території Волині використано фундаментальні, узагальнюючі праці, які характеризували тодішній суспільно-політичний та економічний устрій народів, які проживали на терені Російської імперії, зокрема на території Волинської губернії. У цьому зв'язку серед проаналізованих досліджень можна виділити такі напрями:

- до першого напрямку відноситься група авторів (Д. Бовуа, О. Войналович, О. Гонтар, Т. Єременко, Л. Заштовт, М. Іванов, Г. Стронський), які виділяють зміст загальної освіти в Україні та на Волині як специфічне етнокультурне явище;

- до другого належать роботи, автори яких (М. Костомаров, Ю. Марахов, І. Рибалка, О. Субтельний) висвітлюють процес становлення освіти в загальноісторичному контексті, не розглядаючи спеціально вузького аспекту розвитку медичної освіти в Україні та на Волині;

- третій напрям репрезентують етносоціологічні дослідження, у яких розглядається проблема розвитку етносів у поліетнічних організаціях і які стосуються окремих аспектів нашого дослідження лише частково (Ю. Бромлей, П. Еберхардт, Б. Євтух, Я. Липський).

Доречно відзначити, що перші наукові доробки, які віддзеркалюють процес становлення й розвитку освіти на Волині, з'явилися вже у другій половині ХІХ століття. Серед них, насамперед, роботи М. Барсова, К. Левицького, Н. Мукалова і М. Теодоровича висвітлювали окремі аспекти діяльності духовенства у галузі розвитку освіти й культури цього краю, історію становлення навчальних закладів та надання медичної допомоги населенню монастирями¹. Зокрема, у матеріалах «Першого всезагального

¹ *Барсов И.* Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения, устройства и современного состояния / И. Барсов. – [Б. м.] : [б. в.]. – 103 с.; *Барсов Н.* Народные училища в Юго-Западном крае / Н. Барсов. – СПб., 1864. – 126 с.; *Волянь.* Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб. : Изд-во П. Н. Батюшкова, 1888. – 126 с.; *Левицкий О. И.* Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. И. Левицкий // Киевская старина. – К. : Типолитография т-ва Н. А. Гринич, 1906. – С. 1–22; *Теодорович Н. И.* Волянь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко статистическое

перепису населення Російської імперії, 1897 р.» містяться дані про кількість населення у містах і селах Волинської губернії, рівень грамотності серед дітей, чоловіків та жінок за віковими групами, рівень їх освіченості, зайнятості у сферах освіти, науки, мистецтва.

Суттєві дані про стан освіти на Волині отримані нами шляхом аналізу звітів губернаторів Волині, генерал-губернаторів, віце генерал-губернаторів, попечителів Південно-західного Київського навчального округу, земств, статистичних збірників, звітів лікарського товариства Волині, його наукових конференцій².

Значний масив матеріалу про діяльність меценатів з розвитку освіти виявлено у періодичних виданнях XIX – 30-х років XX століття. Зокрема, газети та журнали «Волинь», «Волинские епархиальные ведомости», «Волинские губернские ведомости», «Світло», «Рассвет», «Радянська Житомирщина» містять велику кількість публікацій, що висвітлюють стан освіти, проблеми початкових шкіл, релігійного навчання і виховання, медичної освіти, громадських товариств, церковних братств, церковних попечительств.

Загальний стан освіти, надання освітніх послуг репрезентовано на основі аналізу матеріалів часопису «Огляд Волинської губернії». У його щорічних виданнях віддзеркалюються статистичні дані й короткий огляд діяльності освітніх установ. Також у «Пам'ятних книгах Волинської губернії»³,

описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – Т. 5 : Ковельский уезд. – 1903. – 559 с.

² *Отчет* Волынского Губернского Попечительства детских приютов за 1911 год. – Житомир, 1913. – 22 с.; *Отчет* Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Штейнгеля за I-й год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 гг. – Варшава, 1898. – VIII. – 60 с.; *Отчет* директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1903 год. – Житомир, 1904. – 56 с.; *Отчет* о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877–1897 гг.) / [сост. И. Сокологорский]. – Житомир : Типография и литография Н. Бродович, 1897. – 92 с.; *Отчет* о состоянии Луцкой мужской прогимназии за 1895–1896 уч. год. – Луцк : Типография С. И. Бонка, 1896. – 58 с.

³ *Памятная книжка* Волынской губернии на 1890 год / [сост. под ред. члена-секретаря комитета И. Ф. Мацкевича]. – Житомир : Издание Волынского губернского статистического комитета, 1890. – 178 с.; *Памятная книжка* Волынской губернии на 1898 год / [сост. под ред. секретаря комитета В. К. Козубского]. – Житомир : Издание

«Пам'ятній книзі Київського навчального округу» (ч. III, Волинська губернія), «Звіті директора народних училищ Волинської губернії за 1902 г.», «Звітах відділу народної освіти Волинської округи» міститься значна кількість фактологічного й аналітичного матеріалу про загальну та професійну освіту на Волині у XIX – 30-х роках XX століття.

Певні аспекти розвитку освіти у Західній Україні розкривали і польські вчені. Зокрема, історики Л. Фінкель і С. Стажинський у двотомній праці «*Historia Uniwersytetu Lwowskiego*» (1894 р., Львів) у хронологічній послідовності виділили зміст освіти, навчальні плани, програми навчання.

Також історію освіти у зазначений період вивчали українські вчені, члени секції Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (І. Горбачевський, О. Дакура, Є. Озаркевич, Щ. Сельський та ін.). У «Записках Наукового Товариства Шевченка» вони публікували оригінальні статті та інформували широкий загал українських освітян про новини й досягнення освітньої думки у світі.

Велика Волинь була історико-географічним регіоном правобережної України в басейні правих приток Прип'яті та Західного Бугу (сучасні Волинська, Рівненська, частина Житомирської та Тернопільської областей). Назва «Волинь» походить від назви давнього городища Волинь (Велинь), розташованого біля сучасного с. Городок Волинської області, яке згадується в літописах 1018 року⁴.

У «Малій енциклопедії етнодержавності» зазначено, що на окресленій території з кінця VI – початку VII ст. жили племена дулібів на заході, бужанів – на півдні, древлян – на сході. У IX ст. осередком племінної влади на Волині був Бужськ, з X ст. центрального значення набувають Луцьк, а пізніше Червен

Волинского губернского статистического комитета, 1898. – 127 с.; *Памятная книжка Волинской губернии на 1900 год* / [сост. под ред. секретаря комитета И. И. Леонтьева]. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1900. – 233 с.; *Памятная книжка Волинской губернии на 1901 год*. – Житомир : Издание Волинского губернского статистического комитета, 1901. – 115 с.

⁴ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – 688 с. – С.607.

та Белз. Князь Володимир Великий у кінці X ст. недалеко від Бугу збудував нове місто – Володимир, яке стало оборонним, адміністративним, культурним й торгівельним центром Волині⁵.

Як свідчать древні літописи, освітня справа, за часів Володимира Великого, розвивалася за участю грецького духовенства, яке князь запрошував для хрещення України – Русі. Запровадження християнства і відкриття шкіл грамоти та шкіл «книжного вчення» у ті часи ставали основою зміцнення молодій феодальній державі. Завданнями школи того часу було «утверждение веры» у всіх і у кожного. Тим самим школа навчання грамоти Київської Русі не могла бути станом, оскільки призначалася для всіх верств населення. До речі, як зазначається в метричній книзі церкви Святого Василя (м. Овруч), літа 997 Первоапостольний князь Київської Русі Володимир, відвідавши центр Древлянської Землі – місто Вручій, освятив у ньому церкву Святого Василя, а при ній відкрив школу «книжного вчення»⁶.

Український учений-історик С. Сірополко, аналізуючи характер школи Київської Русі, стверджував, що „вона була перейнята церковним духом...”. Як свідчить життєпис св. Феодосія – ігумена Києво-Печерської лаври, в Київській Русі школи відкривалися при кафедрах єпископів того часу. С.Миропольський називав їх церковнопарафіяльними, оскільки вони підпорядковувалися парафії⁷.

У X – XI ст. Волинь відокремилася від Києва, неодноразово переділялася між князями. У 1099 р. Володимир-Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Волинь і Галичину в одну державу – Галицько-Волинське князівство, що проіснувало до 1340 р. Ця держава зберегла Україну від передчасного підкорення та асиміляції з боку Польщі.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол. : Ю. І. Римаренко. – відп. ред. та ін. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с. – С.136, 449-450.

⁶ Левківський М. В. Історія педагогіки : [підручник] / М. В. Левківський. – [вид. 2-е, доп.] – К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – 376 с.

⁷ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

Освіта Галицько-Волинської держави продовжила культурно-національну традицію Київської Русі та одночасно зближувалася з культурою західною. Однак у XIV столітті збройна боротьба між Польщею і Литвою призвела до підписання угоди 1352 р., за якою Волинь увійшла до складу Литви. На думку С.Сірополка, литовська держава не вносила значних змін у культурно – національне життя населення Волині, тому що литовська культура стояла нижче української. Литовські князі підпали під вплив освіченіших українців, що дали їм свою мову, літературу, віру й культуру. Українська мова стала мовою управи, законодавства та суду⁸.

Наприкінці XIV ст. Польща захопила Західну Волинь, а після підписання Люблінської унії – всю Волинь. Це суттєво вплинуло на розвиток національно-освітніх традицій Волині. Після цивільної (1569) та церковної (1596) уній про приєднану Волинь до Польщі на її території розповсюдилася діяльність різних духовних орденів, місіонерів і конфесій, які впливали на православ'я, на волинське населення.

Сучасний історик Я. Лавриненко вважає, що Люблінська унія 1569 р. принесла українцям поневолення матеріального характеру, а Берестейська унія 1596 р. – духовне поневолення.

Український учений, професор університету св. Володимира М. Іванишев доводив, що мета унії – суто політична, оскільки польський уряд таким чином сподівався забезпечити зміцнення держави завдяки єдиновірству, окатоличенню української людності.

Відомо, що головні ознаки нації – це її мова і релігія. Український народ і провідні діячі українського духовенства не сприйняли унії і самовіддано боролися проти польського втручання у справи православної церкви⁹. У зв'язку з цим кінець XVI – початок XVIII століття характеризується боротьбою між прихильниками унії та православними. З метою утвердження

⁸ Там само. – С.49.

⁹ *Надольська В. В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Надольська В. В. – Луцьк, 1996. – 231 с.

католицизму серед населення України засновувались єзуїтські школи. На Волині ці школи створювали, в основному, поляки, що спричинило пропольський характер освіти у цих школах. Крім єзуїтських, у XVI – XVII столітті відкривались лютеранські, кальвіністські, соціанські, піарські, базиліанські школи (школи певних чернечих орденів).

С. Сірополко писав, що ці школи були розраховані на дітей заможної української шляхти, яка згодом переходила до католицизму. Проте незаможні українці міцно трималися своєї віри, вбачали в ній збереження своєї національності, вчили своїх дітей у церковних школах або у мандрівних дяків. Цей розрив українців спричинив ослаблення розвитку української культури, що особливо виявилось у занепаді української школи¹⁰.

За таких умов виникла необхідність реформування шкільної справи. Це завдання було виконано завдяки створенню братських шкіл, колегій, які успішно протистояли експансії католицизму в Україні, сприяли вихованню патріотів православ'я на Волині. Протягом XV – XVII століття було відкрито Луцьку, Острозьку, Свято-Володимирську, Житомирську братські школи, які були осередками православ'я на Волині. Їхня діяльність не обмежувалась лише наданням освіти, але й була спрямована на збереження історичних та церковних пам'яток, створення музеїв, розповсюдження освіти. Заслуга братських шкіл полягала в тому, що вони мали незаперечне значення для розвитку релігійної та національної свідомості українського народу, поширювали освіту серед українців та сприяли розвиткові української культури¹¹.

XVIII століття характеризується боротьбою українського народу проти польського засилля. Особливого розмаху ця боротьба набула на Волині, де вся система освіти підпорядковувалася спеціальному органу керівництва освітою

¹⁰ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с. – С.50.

¹¹ *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 679 с.; *Рождественский С. В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб., 1912. – Т. 1. – 48 с.

– Едукаційній комісії (Komisja Edukacji Narodowej (1773 – 1793)). За час діяльності комісії на Волині існували школи академічні та базиліанські, піарські, парафіяльні (у кожній парафії). Єзуїтські школи, після заборони діяльності товариства єзуїтів (1773), передавалися католицьким та уніатським товариствам, де учні ознайомлювалися з основами релігії, навчалися читанню, письму, арифметиці, геометрії, городництву, хліборобству, основам медицини та ветеринарії. Усі предмети викладалися польською мовою. Центральним у діяльності Едукаційної комісії було налагодження освіти для широких верств населення, виховання українських дітей у дусі католицизму.

Історик Д. Дорошенко у своїй праці «Нарис з історії України» підкреслював, що наслідком такої діяльності стали заворушення та масові арешти польською адміністрацією українського населення, яке виступало проти ополячення у 1789 р. на Волині.

Польська експансія Правобережної України завершилася після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої. Згідно другого поділу Польщі Київське, Брацлавське, Подільське воєводства та східна частина Волині відійшли до Росії. А за третім – до Росії відійшла решта Волині та східна частина Холмщини. Після приєднання Волині до Російської імперії у краї офіційно було скасовано польські навчальні заклади, хоча типи навчальних закладів, запропонованих Едукаційною комісією, з певними модифікаціями були збережені.

Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську і Волинську. Волинська губернія була утворена 9 вересня 1797 р., головним містом утверджено Звягель (Новоград-Волинський), а з 1804 р. адміністративним центром офіційно став Житомир.

Тим самим до складу Волинської губернії увійшли ще територія Житомирського, Овруцького і частина Новоград-Волинського повітів, які до 1793 р. відносились до Київського воєводства. На території Волинської губернії було утворено 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький,

Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський.

З розвитком товарного виробництва і капіталістичних відносин найбільші міста Волинської губернії поступово перетворювалися на промислово-торгівельні центри. У Житомирі, Луцьку, Рівному, Дубно та інших містах поступово зменшувалась кількість населення, що займалось землеробством. Кількість міського населення в губернії за півстоліття зростає у 2 рази і досягла у 1858 р. 110,2 тис. чоловік (лише 7,2% населення Волині).

З метою обстеження стану соціально-економічного розвитку краю за ініціативи царського уряду було започатковано топографічні та історико – статистичні описи, зокрема «Генеральную таблиць по Волинской губернии 1796 г.» та «Географическое и экономическое описание Волинской губернии 1798 г.»¹². Проведені за спеціальною програмою, ці описи фактично започаткували краєзнавче обстеження Волинської губернії, допомогли з'ясувати окремі аспекти соціально-економічного і демографічного розвитку краю¹³.

До 1831 р. на Волині спостерігається повільний розвиток мережі освітніх закладів. Хоча із заснуванням Міністерства народної освіти Росії було прийнято низку освітніх законодавчих документів, проте досить міцні соціально-економічні позиції шляхти на Волині перешкоджали поширенню мережі російськомовних освітніх закладів. Такому становищу сприяло те, що царський уряд зберіг у Правобережній Україні за польською мовою статус державної. У краї продовжували діяти польські заклади освіти, культури, релігії. Польські магнати, що фінансували значну частину навчальних закладів, опиралися за цих умов на царський указ від 21 грудня 1807 р., за яким «усі університетські та підлеглі йому шкільні фондуші стають назавжди їх

¹² *Географический энциклопедический словарь* : [географические названия / гл. ред. А. Ф. Трешников. ред. кол. Э. Б. Алаев и др.]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 592 с.

¹³ *Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. VIII : Волинская губерния. – 1904. – 282 с.

власністю; за доцільністю їх використання наглядають куратор та міністр освіти».

Вагомою перешкодою у розбудові російського шкільництва на Волині став брак учительських кадрів. Існувала «абсолютна неможливість забезпечити всі училища російськими вчителями, оскільки для губернії, з розрахунку по одному навчальному закладу в кожному місті, необхідно було 144 вчителі, а нині їх можна буде виділити не більше як одного чи двох у кожне училище».

Освітня політика царського уряду, куратора Віленського навчального округу князя А. Чарторийського та його помічника Т. Чацького сприяли тому, що Волинська губернія зберегла і розширила мережу обладнаних польськомовних закладів. Про цей період канадський історик, представник української діаспори, І. Левкович писав: «Московський уряд їхав на українському возі польським конем; він правив поляками, а поляки – українцями»¹⁴. Ситуація змінилася лише після польського повстання 1831 р., коли російський уряд почав масово закривати польські школи. Поразка польського повстання сприяла відкриттю у повітових містах російськомовних закладів освіти. Царський уряд послав учителів з центральних губерній Росії в Правобережну Україну для налагодження навчального процесу в руслі політики російського самодержавства. Тому в 1840 р. на терені Волинської губернії вже діяло дві російські гімназії (у Житомирі й Луцьку), чотири повітові школи (в Острозі, Новограді-Волинському, Староконстантинові, Клевані), двадцять дев'ять церковнопарафіяльних шкіл.

У 1861 р. відбулося розкріпачення селян. На Волині, як і загалом на Правобережній Україні, реформа мала певні особливості. У 1861 р. на Правобережній Україні 89,2% маєтків належали польським поміщикам, у руках яких було зосереджено 84,8% кріпаків, зокрема у Волинській губернії

¹⁴ *Первая* всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Вольнская губерния. – 1904. – 282 с.

відповідно 94,4% і 93,6%¹⁵. Політична реформа на Правобережжі послабила соціально – економічну силу польської шляхти, яка у січні 1863 р. повстала проти Росії. Волинське селянство польського повстання не підтримало¹⁶.

На Волині, як і в інших губерніях Правобережної України, російська влада намагалася історично обґрунтувати свій статус на Правобережжі й тим самим протидіяти здійсненню відродження Речі Посполитої на теренах України. Царський уряд намагався встановити контроль за діяльністю української громадськості та скерувати її інтерес до розвитку православ'я та народності. З цією метою у 1864 р. було створено публічну бібліотеку в Житомирі, що мало на меті «підтримку та розвиток освіти населення на началах російської народності й попереджувало б можливість ополячення жителів».

Тим самим ополячення Волині, окатоличення її населення було призупинено. На зміну йому прийшов процес русифікації українського народу. Російська мова замінила польську в урядових установах, церкві, школах, армії. У поміщицьких селах Волині почали відкриватися церковнопарафіяльні школи, початкові та вищі училища, при церковних парафіях засновувалися школи грамоти.

На церковнопарафіяльні школи царський уряд покладав не лише освітню місію, але використовував їх як ідеологічну силу в боротьбі з іновірцями. Місіонерські завдання церковнопарафіяльних шкіл Св. Синодом визначались більш важливими, ніж чисто педагогічні. У цих школах навчались не лише діти православних, але і католиків, лютеран, іудеїв. Та навіть проросійський характер цих шкіл сприймався населенням Волині як прогресивний, тому що школи базувались на православній вірі, яка була рідною і близькою широким верствам населення регіону.

¹⁵ *Енциклопедія історії України* : в 5 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2005. – 688 с.

¹⁶ *Березівська Л. Д.* Шкільна реформа 60-х років XIX ст. : причини, хід і напрями / Л. Д. Березівська // *Шлях освіти*. – 2004. – № 4. – С. 38–48.

У 1867 р. було засновано часопис «Волынские епархиальные ведомости» при Волинській духовній семінарії, який виходив три рази на місяць. Це давало змогу досить повно інформувати священників, громадськість про новини губернії. Навколо часопису об'єдналося широке коло священників, які не лише проводили освітню політику, але й виконували функції істориків, реєстраторів подій, формували історичну свідомість народу. Так у 1887 р. в журналі «Волынские епархиальные ведомости» видруковано таке повідомлення: «Церковнопарафіяльна школа скрізь завойовує собі співчуття і довіру місцевого населення, навіть неправославного. Ось факти, що підтверджують це: у школах Подільської єпархії у минулому році навчалось 341 католик та 15 євреїв; чому не можна не радіти»¹⁷.

Проте наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. рівень освіченості населення Волині залишався досить низьким. Так перепис населення 1897 р. засвідчив, що серед губерній європейської частини Російської імперії та серед українських губерній Волинська губернія стояла на 39 місці, далеко відставши від Прибалтики і ряду українських губерній. Якщо у Прибалтиці уміли читати і писати 77,9% населення, то у Волинській губернії лише 17,2%. Та й серед мешканців губернії перепис виявив різний рівень грамотності. Так найвищий рівень був у чехів – 59%, за ними у німців – 37,8%, потім у росіян – 37%. Далі йшли білоруси і поляки – 26%. Останнє місце займали українці – 19,3%, хоча вони складали 70% усього населення губернії¹⁸.

За даними перепису 1897 р., у Волинській губернії було 8239 населених пунктів. З них: міст – 13, містечок – 143, сіл – 3408, колоній – 1210, слобод – 296, присілків – 244, хуторів – 2603, фільварків і ферм – 314¹⁹. Така своєрідність краю позначилась на освіті сільського населення, оскільки на

¹⁷ Бречок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бречок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005. – 183 с.

¹⁸ Андрухов П. Волинь : події, імена, джерела. Розд. І. [події – хроніка] / П. Андрухов. – Острог, 2004. – 264 с.

¹⁹ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Волынская губерния. – 1904. – С.113.

хуторах школу відкрити неможливо було насамперед через малу кількість дітей.

Результати перепису свідчать, що російському самодержавству не були потрібні освічені українці. Поширення освіти сприяло б підвищенню національної самосвідомості, а це не входило до планів царського уряду. Можливо саме тому в 1900 р. лише 4% населення Волинської губернії здобувало освіту. На 1015 чоловік діяв один навчальний заклад. З 24 дітей навчалась лише одна дитина – кожен 14-й хлопчик і 71-а дівчинка. Основна маса дітей залишалася поза школою²⁰.

У цей час в губернії налічувалось багато сіл, де не було жодної письменною людини. Так у с. Княгинінок (тепер Маяки), розташованому в 10 верствах від Луцька, у 1888 р. не знайшлося жодної письменною людини, щоб підписати акт про розподіл землі. Громада змушена була просити селянина з сусіднього села Милуші підписати цей акт²¹.

У сучасній історіографії такий стан пояснюється досить неоднозначно. Після приєднання України до Росії спостерігалось дуже помітне зниження культурно-освітнього рівня українського народу, відбувалась масова русифікація, руйнувались культурні центри Правобережної України. Завдяки російській політиці на Волині населення отримувало початкову освіту в дусі православ'я, виокремлюється православна духовна та світська інтелігенція.

На початку ХХ століття українська інтелігенція посилила свою просвітницьку, культурницьку діяльність, що спричинило деякі зміни у розвитку системи освіти України. Так з ініціативи волинської інтелігенції 21 березня 1902 року було відкрито добровільну громадську організацію грамотності, метою якої було сприяння відкриттю нових шкіл, залучення громадських сил до справи забезпечення шкіл книгами, навчальними посібниками, надання усебічної допомоги учителям початкових шкіл.

²⁰ Там само. – С.130.

²¹ Там само. – С.113.

Револуційні виступи у 1905 – 1907 рр. у містах Волинської губернії торкнулись і освіти. В окремих школах припинилися заняття (у Ковелі, Рожищі, Луцьку).

Громадський і політичний рух широких верств населення сприяв також поширенню освіти для народу. Так у 1905 р. Міністерство народної освіти винесло на розгляд другої Державної Думи законопроект про запровадження загального навчання, де зазначалось: усі діти – хлопці і дівчата – у віці від 8 до 11 років повинні пройти курс 4 – річної школи. Остання має обслуговувати населення у радіусі не більше 3 верст. Кількість учнів на одного вчителя має бути не більше 50. Учитель повинен мати встановлену законом освіту. Загальне навчання має здійснюватися протягом 10 років. Навчання має бути безкоштовним, вестися рідною мовою. Організація та управління народними школами покладалося на органи місцевого самоврядування під керівництвом Міністерства освіти²².

У 1907 році група депутатів Державної Думи Росії від України виголосила вимоги до уряду щодо освіти народу: навчання рідною мовою; видання підручників рідною мовою; підготовка українських учителів; безплатне навчання; відкриття при університетах кафедр української мови і етнографії. Реалізація цих вимог змусила царський уряд здійснити щодо освіти в Україні деякі поступки демократичного характеру. Дещо збільшилась кількість початкових шкіл, був введений новий тип народних шкіл – вищі народні училища з чотирьохрічним терміном навчання.

Та все ж стан освіти на Правобережній Україні й на Волині, зокрема, залишався незадовільним. У 1911 р. на одного жителя губернії на освіту витрачалося всього 54 коп. Значна кількість населення залишалася неграмотною. Писемність серед селян Волині, за даними перепису 1912 року, становила: у чоловіків 19, 25%, у жінок – 4,84%. Люди, які за статистикою вважалися письменними, в більшості випадків були дуже далекі від

²² Джаман Т. Реформи народної освіти на Волині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Таміла Джаман // Нова педагогічна думка. – 1999. – № 1. – С. 115–118.

справжньої письменності. Письменною вважали людину, яка вміє написати хоча б ім'я та прізвище. В результаті відсоток письменного населення склав 9,3%²³.

Перша світова війна докорінно змінила хід розвитку Волинської губернії – прикордонної і прифронтової. З весни 1915 р. фронт практично проходив через Волинь. До весни 1916 року на всій її території тривала позиційна війна, міста Волинської губернії декілька разів переходили із рук в руки. Австрійський уряд обіцяв українцям автономію в разі перемоги над Росією, масово поширював літературу, пресу, в якій пропагувалися українофільські ідеї. Тим самим Волинь мала стати трампліном, з якого ідея незалежної української держави поширилася б на всю Україну.

У серпні 1915 р., коли австрійсько-німецькі війська окупували Західну Волинь, утворилась окрема територіально-адміністративна одиниця – так званий Волинський округ з центром у Володимирі. У цей час українські політичні партії та їх авангард – Українські Січові Стрільці, які об'єдналися в Загальноукраїнську Раду, почали вимагати від австро-угорської влади виконання хоча б деяких своїх передвоєнних обіцянок щодо впровадження національної політики. Зокрема, вимагали відкриття українських шкіл, газет. За період воєнних дій значно зменшилась кількість шкіл на Волині. З перших днів війни багато навчальних закладів були реквізовані під лазарети й казарми або закриті. В одних тільки українських губерніях Київського учбового округу (куди входила й Волинь) у 1915 р. було закрито 312 початкових шкіл, а на кінець 1916 р. в Луцькому повіті, наприклад, не вцілів жоден шкільний будинок.

Проте австро-угорська влада не взяла до уваги плани галицько-волинських партій. На місцях стала насаджуватися польська адміністрація. Новий уряд також не проявляв жодної ініціативи щодо утворення українських шкіл на окупованій території. Більше того, у місті Луцьку, наприклад, було

²³ *Первая* всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. VIII : Вольнская губерния. – 1904. – С.113.

заборонено навіть традиційний тут слов'янський правопис, який замінили латинським. За порушення заборони винуватець ув'язнювався на 50 днів, або з нього стягався штраф 500 крон. Така політика закономірно викликала активний опір у місцевого населення в різноманітних формах. У 1916 р. на Волині була утворена Українська шкільна окружна рада, яка особливу увагу приділяла організації і вдосконаленню навчально-виховного процесу, вивчала досвід організації народних шкіл за рубежем, рекомендувала його для впровадження.

Зазначимо, що велику національну політико-просвітницьку роботу здійснювали Українські Січові Стрільці, які пропагували поширення української національно-державної ідеї на Волині, де вони, зокрема організували в 1916 – 1917р. народне шкільництво. Так 23 березня 1916 року стрільцем С. Сорокою в с. Острові було відкрито школу, яка була першою українською школою на Волині.

У цей період надзвичайно активно проводилася робота зі створення так званих «народних шкіл» – невеликих однокласних шкіл, у яких викладали переважно самі стрільці. Школи знаходились у жахливому стані й викладання залишало бажати кращого. Та лише за місяць 16 комісованих стрільців з вищою освітою, які прибули на Волинь, відкрили 46 сільських шкіл, де навчалось понад 800 селянських дітей²⁴.

Стрільцями на Волині у 1916 р. було відкрито понад 50 початкових і дві семикласні школи у містах і містечках: Володимирі, Устилузі, Порицьку, Ковелі. Також значну допомогу розвитку освіти на Волині надавало «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель» у Львові. Створене воно було «Союзом визволення України», який очолював молодий історик Іван Крип'якевич. Ці організації взяли на себе оплату проїзду і праці вчителів, переміщення на Волинь груп висококваліфікованих педагогів.

²⁴ *Левківський М. В.* Історія педагогіки : [підручник] /М. В. Левківський. – [вид. 2-е, доп.]. – К. : Центр навч. літ.-ри, 2006. – С.100.

Слід відзначити, що більшість стрільців були греко-католиками, прихильниками унії, і це викликало опір у місцевого населення. Непросто склалися відносини з місцевими православними священиками, які залишилися зі своїми парафіями. Населення Волині після усіх репресій і окупацій, в основному угорських і польських, було вкрай залякане й озлоблене, люди боялись визнавати себе українцями і православними. На кожного, хто був одягнений у австрійський мундир, як стрільці, дивилися з крайньою недовірою. Селянам здавалось, що «австріяки» прикидаються і розмовляють «мужицькою» мовою для того, щоб якось їх обдурити і зробити ще невідомо яку, але неодмінно лиху, справу.

За сприяння Січових Стрільців на Волині з'явилася українська преса. Упродовж короткого терміну була проведена значна робота з пробудження національного руху на Волині. Однак політика Австрії була спрямована не на розвиток українства на Волині, а на переділ українських земель. Австрійський уряд навмисне підігривав пропольські настрої, підкреслюючи, що Волинь – польська земля. Дещо пізніше М. Грушевський зазначав: «...поляки...нанівець звели всі заходи українських організацій Холмщини і мало що лишили з їх заходів по окупованих частинах Волині»²⁵.

Революція 1917 р. в Росії, повалення самодержавства сприяли спочатку зміцненню національної самосвідомості, створенню української державності. Проте встановлення більшовицької влади та польська окупація визначили основні політичні віхи цього періоду, який можна поділити умовно на три етапи. Перший припадає на час з березня 1917 по квітень 1918 р., коли основними політичними силами були загальноросійські центристські партії, які підтримували тимчасовий уряд, радикально-соціалістичні (більшовики) та українські національно-соціалістичні сили, що об'єдналися в Центральну Раду. Тимчасовий уряд оберігав класово-становий характер системи освіти, а Центральна Рада, головою якої був обраний визначний історик і

²⁵ *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Київ–Львів, 1913. – с.14.

громадянський діяч М. Грушевський, стала на боці прав і свобод українського народу. Центральна Рада особливо багато уваги надавала українізації всіх типів шкіл, розвитку їх національного характеру.

У Волинському краї, зокрема у Луцьку, Рівному, Володимирі, Ковелі, Дубні, Кременці, Острозі почали діяти українські гімназії і народні школи. Це були нові навчальні заклади, оскільки опір українізації діючих шкіл на місцях виявився настільки значним, що легше було організувати нову школу, ніж реорганізувати стару.

Згідно з рішенням Генерального Секретаріату освіти церковнопарафіяльні школи, що були підпорядковані духовному відомству, переходили у відання міських управ. Відомий діяч освіти І. Ющишин відзначав, що процес переходу церковнопарафіяльних шкіл під оруду земських і міських управ відбувався систематично. Ці школи прирівнювались до нижчих початкових. З 1 вересня 1917 року навчання в усіх групах церковнопарафіяльних шкіл повинно було проводитись українською мовою.

Пізніше, наприкінці квітня 1918 р., припинила діяльність Центральна Рада, і розпочався другий етап, коли український уряд очолив гетьман П. Скоропадський. Гетьманський уряд створив у травні 1918 р. Міністерство віросповідань, яке очолив відомий психолог та педагог В. Зеньковський. Державно-церковні відносини будувалися на засадах, близьких до тих, що існували в Російській імперії до 1917 р. Керівним органом церкви став Український церковний синод. За часів гетьманату продовжилася політика українізації шкільництва. Початкова ланка освіти (зокрема й церковнопарафіяльні школи) була «українізована» за рахунок запровадження викладання українською мовою всіх предметів з першого класу, а також обов'язкового запровадження у вищих початкових школах дисципліни «українознавство»²⁶.

²⁶ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

На Волині розвитку початкової освіти сприяли організовані у 1917 р. товариство «Луцька українська громада», «Просвіта», а також «Союз визволення України», метою яких було «поширити освіту серед темного народу».

За часів гетьманату (грудень 1918 р.) розпочався третій етап, коли силами Директорії було проголошено відновлення Української Народної Республіки. Новий уряд узяв курс на продовження українізації культури. Проте ці плани не здійснились. У червні 1919 р. майже вся Волинь, за винятком Володимир-Волинського, Ковельського і Луцького повітів (зайнятих польськими військами ще з листопада 1918 р.), була захоплена більшовиками. На Волині почався етап соціалістичних перетворень, зокрема й у галузі народної освіти, де проводилась українізація шкіл.

У квітні 1920 р. Волинська губернія була знову повністю окупована Польщею. Згідно наказу польського уряду Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький і Рівненський повіти перейшли під управління уряду Польщі. Майже 56% території Волинської губернії за мирним договором 18 березня 1921 р. відійшли до складу Польщі²⁷.

Становище шкільництва на Волині у цей період визначалося українсько-польською конфронтацією. Українці прагнули мати свою власну школу, яка б давала освіту українською мовою, підносила національну свідомість, патріотизм і культуру рідного народу. Поляки ж намагалися нав'язати українцям систему освіти, яка б виховувала з українців відданих громадян польської держави. Декларовані поляками шкільні реформи мали антиукраїнський характер, тому національна освіта населення краю була в занедбаному стані. У селах домінували малокомплектні початкові школи з одним учителем, який навчав одночасно 60 – 100, а то й 200, учнів різного віку.

²⁷ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – 228 с.

Практично всі українські школи на окупованій території припинили своє існування. Так закінчилася епоха існування багатьох видів навчальних закладів Волині, зокрема й церковнопарафіяльних шкіл.

Історичний аналіз засвідчує, що в різні роки розвиток освіти на Волині визначали різні чинники – політичні, соціально-економічні, національно-культурні, зокрема: віддаленість від політичних та культурних центрів, незначна народонаселеність, економічна нерозвиненість, прикордонність, часта зміна політичної влади. Все це визначало напрями розвитку і принципи діяльності системи освіти краю у 1861 – 1920 рр.

На розвиток освіти на Волині 1922-1939 рр. вплинула належність двох її частин до різних суспільних організмів – радянського і польського. У Радянській Волині у цей період значно зросла кількість загальноосвітніх установ, було ліквідовано неграмотність та запроваджено обов'язкове початкове навчання. Проте, у зв'язку з атеїстичною спрямованістю, заідеологізованістю його змісту, виявилась суперечність між правами учнів на свободу совісті, вибору та їх ущемленням.

У польській Волині у цей період теж певною мірою збільшується кількість загальноосвітніх навчальних закладів, більшість предметів у яких читалася польською мовою. Тим самим виявляється суперечність між бажанням українських дітей отримувати освіту рідною мовою та певним обмеженням їх прав у зв'язку з відповідною політикою польського уряду. Загалом на території Радянської Волині у 1937 році офіційно утвердилася Житомирська область, а 1939 році після захоплення Західної Волині Червоною армією на її землях окреслилися Волинська, Рівненська й Тернопільська області, тим самим Велика Волинь, як окремішня територія і культурницько-освітня традиція, припинила своє існування.

1.2. Педагогічне краєзнавство Волині

Протягом останніх двох десятиліть в Україні у зв'язку з кардинальною зміною політичної і соціокультурної ситуації, зміною пріоритетів і цінностей відбувається поступове перетворення нашої держави на шляху до демократизації, до ґрунтовного вивчення й засвоєння національних надбань, зокрема й у царині педагогічної науки. Актуальність зумовлено й тим, що у зв'язку з зняттям комуністично-ідеологічних штампів, з'явилася потреба у переосмисленні довготривалого минулого педагогічного досвіду, визначних персоналій у конкретних регіонах України, зокрема й на Волині, центром якої з 1800 по 1939 роки було місто Житомир.

Відомо, що в Україні з 1990 року діє Всеукраїнське товариство краєзнавців, головою якого є академік НАН України П. Тронько; видається відповідний журнал, а також створені регіональні відділення. Загалом чітко простежується тенденція, за якою в останні десятиліття у загальному краєзнавстві України чітко виокремилися такі його напрями: географічне, природниче, економічне, етнологічне, культурологічне, літературне, музичне, історичне, педагогічне і художнє²⁸. Підтримуючи О. Сухомлинську, Н. Побірченко, можна стверджувати про необхідність виділення педагогічного краєзнавства в Україні як складової наукової галузі, оскільки це, у свою чергу, збагатить, насамперед не лише, педагогіку, але й українську культуру загалом

З історії відомо, що у центрі Волині у Житомирі (1900 р.) аматорами Ю. Коробкою і В. Кравченком започатковане Товариство дослідників Волині, розроблені його статут і програма. Суттєвим є те, що членами товариства було обрано чимало й відомих постатей (В. Тутковський), а в роботі брали участь відомі на той час дослідники з Києва, Харкова, Москви, Санкт-Петербургу)²⁹.

У 20-ті рр. Товариством дослідників Волині та Волинським інститутом

²⁸ Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1991. – 228 с.

²⁹ Костиця М. Ю. Товариство дослідників Волині : історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костиця. – Житомир : М.А.К., 2001. – 360 с.

краєзнавства керував професор В. Кравченко. Під його керівництвом співробітники, аспіранти здійснювали етнологічні, етнопедагогічні дослідження та надавали дієву методичну допомогу школам, Волинському ІНО, культурним осередком в організації місцевих краєзнавчих музеїв. На жаль, наприкінці 20-х років ХХ ст., цей інститут було закрито, а аспірантів проф. В. Кравченка переведено у місто Харків.

У 1991 році відновлена діяльність Товариства дослідників Волині. Його президентом обрано місцевого краєзнавця, доктора географічних наук, професора М. Кострицю. Загалом, ретроспективу освіти й національного виховання нашого волинського краю у царині польського, українського, російського, німецького, чеського та єврейського шкільництва та діяльності духовних, громадських, просвітницьких, культурницьких та добродійницьких товариств досліджують учені Житомирської, Рівненської та Волинської областей (А. Буравський, Н. Бовсунівська, О. Борейко, С. Бричок, С. Жилюк, О. Іващенко, С. Коляденко, М. Костриця, О. Костюк, М. Крук, І. Круковська, М. Левківський, Г. Махорін, Г. Мокрицький, Г. Опанасюк, В. Павленко, С. Пультер, Н. Сейко, Н. Рудницька, Л. Єршова, І. Ярмошик та ін.). За останні десятиліття волинськими вченими виявлено традиційні, народні особливості освіти й виховання окреслених етносів Волині.

Така низка пошуків освітньо-виховних процесів серед корінної нації та нацменшин пов'язана з тим, що Волинь у ХІХ – 30-х рр. ХХ століття можна назвати унікальним регіоном, який населяли саме названі вище нації, кожна з яких долучалася до загального внеску значної частки освіти, культури, традицій, а також освітньо-виховного досвіду підготовки дітей та молоді до праці й життя в суспільстві.

У сьогоднішній день, у північних районах України, зокрема, й Волині, чимале поле діяльності знаходиться у сфері дії студентських наукових груп, магістрантів, аспірантів краєзнавчого спрямування. Йдеться про збереження історичної пам'яті про життя і діяльність людей у селах, котрі після Чорнобильської катастрофи були відселені в екологічно чисті зони. Серед

волинян-поліщуків у цих селах було чимало талановитих людей, які володіли промислами та ремеслами. Зокрема, члени науково-пошукових груп Житомирського держуніверситету імені Івана Франка, як засвідчує досвід, складають «Карти промислів і ремесел», «Карти старожитностей, звичаїв і традицій», виявляють самотніх неординарних особистостей, які народилися у цих місцевостях, для збереження історичної пам'яті у майбутніх поколіннях. У цьому зв'язку варто відзначити, що за своєю сукупністю коротко названі напрями досліджень та інших традиційних виховних засад у Північних районах України, на Волині можна кваліфікувати як педагогічне краєзнавство.

Під останнім ми розуміємо сукупність національного, регіонального, народного й науково-педагогічного досвіду, спрямованого на морально-духовний розвиток особистості дітей та молоді і підготовки їх до життєтворчості й життєдіяльності³⁰. Доречно відзначити, що розвиток педагогічного краєзнавства як суспільно-культурницького явища не є випадковим, оскільки з 90-х років ХХ століття, з отриманням Україною незалежності, відміною класово-ідеологічного підходу до освіти і культури загалом, виникла нагальна потреба не лише у відкритті регіональних набутоків у цих сферах, а й у відкритті великої кількості яскравих постатей зокрема й з Волинсько-поліського краю, котрі долучалися до духовно-культурного розвитку дітей та молоді.

Зазначимо, що передумовою пошуків є й те, що всі дореволюційні архіви Волинської губернії зберігаються у Житомирі. Між іншим, до загальної скарбниці історії педагогіки України (у напрямку педагогічного краєзнавства) з нашого краю, як засвідчують архівні дані, можна віднести чимало цінних матеріалів з освіти, просвітництва, виховання, а також багато яскравих постатей, котрі народилися й працювали у нашому краї.

Підтримуючи Н. Побірченко, до цінностей педагогічного краєзнавства, доцільно віднести особливості розвитку освіти даної місцевості, народні

³⁰ *Великий* тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел.]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

виховні традиції, фольклор як засіб виховання, діяльність місцевих педагогів-просвітителів, передовий педагогічний досвід (авторські школи, діяльність окремих педагогів-новаторів), а також ідеали, принципи, засоби виховання, характерні для педагогіки краю, наукові концепції, ідеї відомих педагогів цього регіону тощо.

Методологічна парадигма теорії педагогічного краєзнавства виходить із того, що воно є продуктом історії та культури певного регіону. За Н. Побірченко, об'єктом педагогічного краєзнавства може виступати педагогічний процес конкретного регіону в історичному і сучасному вимірі, що включає в себе співвідношення різного рівня педагогічних феноменів минулого і сьогодення у контексті суспільних умов їх існування³¹.

На її думку, педагогічне краєзнавство має власний предмет дослідження, змістовий діапазон якого включає особливості місцевого середовища, яке впливає на розвиток освітніх процесів, історію освіти і педагогічної думки, глибинні пласти виховних феноменів даної теорії, творчу біографію того чи того педагога, матеріал конкретної школи (авторської школи), її педагогічного колективу тощо.

Враховуючи онтологічний і методологічний рівні, педагогічне краєзнавство базується на принципах, які вже утвердилися в педагогічній науці (науковості, системності, історизму, логічного взаємозв'язку, культуровідповідності)³². На наш погляд, до них варто віднести й принцип регіоналізму.

Загалом урахування означених принципів вченими-дослідниками, претендентами в педагогічну науку і студентами-старшокурсниками полягає у тому, щоб об'єктивно аналізувати історико-освітні процеси, виявляти при

³¹ *Побірченко Н. С.* Бібліографія педагогічної спадщини членів українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – 125 с.

³² *Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.)* : посіб. для самост. роботи студ. з теорії та історії педагогіки / [уклад. : Л. П. Вовк та ін. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. – К., 2002. – С.4.

цьому суттєві протиріччя становлення цих явищ, а також показувати етапи цих складних процесів і, шляхом теоретичного аналізу й узагальнення, окреслювати певні тенденції їх розвитку. Все це дозволить отримати цілісне педагогічне знання про освітньо-виховні та соціокультурні процеси конкретного регіону України, зокрема й про наш Волинсько-поліський край.

Тривалий досвід навчально-наукової й пошукової діяльності Центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини (наук. кер. – член-кор. АПН України Н. Побірченко) засвідчує, що у цій царині можна досягти суттєвих результатів за дотримання певних умов: запровадження навчального курсу «Педагогічне краєзнавство»; включення до процесу пізнання студентів-старшокурсників, магістрантів та аспірантів. Цей довготривалий досвід дозволив досить щільно й системно дослідити педагогічне й шкільне краєзнавство Черкащини, починаючи з часів козацької доби.

Наш аналіз наявних науково-пошукових матеріалів в Україні з педагогічного краєзнавства та їх результатів дозволяє стверджувати, що вже зараз є нагальна потреба в уточненні програми з курсу «Історія педагогіки» для вищих педагогічних навчальних закладів з урахуванням принципу регіоналізму та культуровідповідності з тим, щоб заповнити значні прогалини конкретним, особливо цінним регіональним матеріалом щодо розвою місцевого шкільництва, педагогічних надбань та місцевого фольклору, народних традицій з виховання дітей та молоді. Також значну цінність у цьому зв'язку представляють місцеві і народні казки і традиційний досвід виховання дітей.

Результати роботи проблемної групи кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (керівники: проф. Левківський М.В., доц. Березюк О.С., доц. Борецько О.М.) засвідчують, що студенти-старшокурсники здатні зібрати цілу низку народного досвіду виховання, народних казок, легенд, бувальщин, пісень, говірок, виховних традицій, переказів з Волинського Полісся. Зміст зібраних матеріалів

пронизаний почуттям оптимізму, радощів до життя, натхнення, краси та перемоги добра над п'ятю, совісності. Дані матеріали передбачено видрукувати збіркою з тим, щоб помістити в експозицію майбутнього музею освіти нашого регіону. Це, у свою чергу дозволить, особливо молоді, глибше пізнати особливості традиційних засад у родинному та громадському вихованні дітей.

Чимало яскравих самобутніх імен учених, культурологів, письменників, педагогів ХХ сторіччя у різних регіонах України потребують подальших досліджень, зокрема студентами-пошукачами та молодими дослідниками. У зв'язку з цим кардинально змінюється система технологій вивчення, зокрема й курсу «Історія педагогіки» з репродуктивного до частково-пошукового та творчого.

Для формування проєктувальних умінь та вмінь наукового аналізу, як складників практичного компонента відповідальності майбутніх учителів, студенти оволодівають сучасними прийомами самостійного опрацювання навчально-наукової літератури, уміннями індивідуально-творчого обов'язкового опрацювання джерел видатних представників регіональної педагогіки. Уміння аналізу, порівняння, зіставлення та екстраполяції ідей відомих представників Волині на наше сьогодення формують у майбутніх учителів здатність до ретроспективи реального навчально-виховного процесу під час проведення семінару-практикуму із зазначеного вище курсу. Поглибленню частково-пошукових, дослідницьких умінь студентів сприяють, насамперед, такі види діяльності, як написання рефератів, виконання завдань з підготовки творчих робіт, обмірковування проблемних питань, завдань з педагогічного діалогу (полілогу), регіональних творчих завдань з історії виховних та освітніх процесів, тестового оцінювання різноманітних видів діяльності.

Особливо серед новітніх технологій організації пізнавальної діяльності студентів варто виділити формування вмінь моделювання, прогнозування та вмінь творчих (які в теорії В. Станіславського кваліфікуються як здатність до

вільного перевтілення). Саме такі, за нашим переконанням, доцільно формувати, використовуючи методи синектики і маєвтики, зокрема, спираючись передовсім на творчі здобутки В. да Фельтре, Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого, К. Ушинського, В. Сухомлинського. Ці класики педагогіки виділяють головну особливість навчальної суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя і дітей у природі: здатності до сприймання останньої, передовсім, на емоційному рівні шляхом переживання. У такий спосіб усі природні об'єкти сприймаються і переживаються дітьми як живі. Саме такий шлях сприяє, за В.О. Сухомлинським, пробудженню дитячої думки і розвиває у них потребу та здатність до активного пізнання навколишнього середовища.

Ці особливості методів синектики і маєвтики, як шляху формування у студентів умінь ідентифікації, перевтілення, емпатії, розвиваються у них у процесі проведення семінарів-практикумів, передусім, усвідомленням елементів творчого мислення та саморефлексії. На цій основі у студентів формуються творчі комунікативні, пізнавальні й організаційні уміння, які є основою розвитку почуття відповідальності, педагогічної культури, котрі, у свою чергу, через механізм рефлексії, слугують основою зміцнення майбутньої професійної компетентності. Природно, що така діяльність у реальній практиці має доповнюватися виконанням студентами ускладнених завдань, рефератів та участю у Всеукраїнських конкурсах з педагогіки та інших видах навчально-пошукової діяльності.

Процес вивчення курсу «Історія педагогіки» у вищому навчальному закладі має завершуватися формуванням науково-пошукових умінь студентів (як засвідчує наш довготривалий педагогічний досвід, студенти оволодівають здатністю самостійного опрацювання й аналізу матеріалів Житомирського обласного державного архіву з комплексної проблеми дослідження «Велика Волинь: історія освіти і культури»). У зв'язку з цим, студентам попередньо пропонується тематика пошуку з різних напрямків розвитку освітньої галузі у нашому краї (природно, що студентські студії мають будуватися на добровільних засадах у рамках відповідної проблемної групи).

Наш тривалий досвід засвідчує, що оптимальними претендентами групи педагогічно-краєзнавчого спрямування можуть бути насамперед студенти з історичного факультету, оскільки вони до 3-го курсу знайомляться з основами джерелознавства, документознавства, архівної справи, історіографії та з технологією пошукової діяльності в архівах. Усе ж за активної співпраці викладача і студентів, до цієї діяльності здатні долучатися студенти й інших факультетів педагогічних вищих навчальних закладів. Проте щодо останніх, то необхідною умовою включення студентів до пошукової діяльності є проведення з ними спеціальних занять з роз'яснення особливостей опрацювання архівних документів та технологій їх обробки, а також оволодіння ними різноманітними видами аналізу (синхронний, діахронний, аналітичний, теоретичний та ін.) та узагальнення емпіричних фактів.

Завершується процес науково-пошукової діяльності студентів, магістрантів оформленням курсових, дипломних робіт, виступами на наукових конференціях та написанням статей. Природно, все це сприяє формуванню творчих умінь майбутніх учителів, відповідальності, які стають складниками їхньої майбутньої професійної компетентності.

Важливим, у цьому зв'язку, є особистісний компонент відповідальності пошукової діяльності. Він передбачає розуміння і виявлення кожним студентом власної неповторності, унікальності, власної відповідальності за своє професійне зростання та подальшу самореалізацію як учителя-вихователя, так і представника рідного краю. Особистісний компонент пов'язаний з глибоким розумінням студентами власних потенційних, різнобічних особистісних і професійних можливостей з метою їх подальшого розвитку та корекції. Природно, що у цьому напрямку навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі ще надто багато прогалин.

Формування різнобічних умінь у реальному навчально-виховному процесі вищого навчального закладу має низку суперечностей, складнощів, певних засобів і форм. Все це потребує подальших експериментальних підтверджень. Проміжні результати засвідчують, що, за умови достатньої

сформованості, відповідальність, найперш у студентському віці, дозволяє юнакам і дівчатам долучатися до навчально-пізнавальної, дослідницько-пошукової, громадсько-корисної праці. Це, в свою чергу, дозволить збагатити педагогічну скарбницю рідного краю та більш глибоко сформувати в майбутніх учителів, за К.Ушинським, почуття «малої батьківщини».